

EL NIVELL CULTURAL DE LA PROTO-CATALUNYA I LA PRIMITIVA ESCRITURITZACIÓ DEL CATALÀ¹

JESÚS ALTURO I PERUCHO²
Universitat Autònoma de Barcelona

Lliurat el 3 de juny de 2022. Acceptat el 16 de juny de 2022.

RESUM

Nou panorama de la situació cultural dels territoris de la proto-Catalunya o Catalunya incipient amb noves hipòtesis i dades sobre el naixement del català escrit.

PARAULES CLAU

Història cultural, proto-Catalunya, primitius textos en català.

The cultural level of proto-Catalonia and the earliest Catalan texts

ABSTRACT

A new panorama of the cultural scene in proto-Catalonia or incipient Catalonia with new hypotheses and data on the earliest Catalan texts.

KEYWORDS

Cultural history, Proto-Catalonia, earliest Catalan texts.

1. Estudi realitzat dins el projecte de recerca PID2019-105036RB-I00, concedit pel Ministeri d'Economia i Competitivitat.

2. E-mail: jesus.alturo@uab.cat

I. INTRODUCCIÓ

Ramon d'Abadal i de Vinyals —un veritable senyor, segons testimoni unànime dels qui van tenir el privilegi de tractar-lo personalment—, bé es mereixeria el títol de venerable patró dels medievalistes del nostre país perquè, certament, és digne del màxim reconeixement i de la més pregona gratitud per les seves aportacions al millor coneixement dels nostres orígens històrics. I aquest Hesíode nostrat no preterí mai la consideració, ni que fos tangencialment, dels aspectes culturals de la nostra història, que, a la fi, són els qui configurarien el primitiu tarannà de la personalitat col·lectiva del nostre poble. I dels seus estudis ens nodrim i dels seus estudis hem de partir per entreveure com era el món i la vida dels nostres avantpassats més directes; d'aquells que ja parlaven la llengua en què encara avui ens expressem (Fig. 1).

Fig. 1. Ramon d'Abadal signa un exemplar de *L'abat Oliba, bisbe de Vic, i la seva època*, 20 de juliol de 1948. Barcelona, ANC, Fons Aymà.

I vet aquí que ara tenim conclòs un dels seus més il·lusionats projectes, llargament covat: l'edició de tots els diplomes d'origen català anteriors al segon mil·lenni. Naturalment que em refereixo als volums de la *Catalunya carolíngia*, però permeteu-me d'esmentar també, ni que sigui per coincidència cronològica en la documentació original del segle IX, les *Chartae Latinae Antiquiores Cataloniae*. Ara, aquest abundós aplec documental ens hauria de servir per a copsar una més neta i precisa visió de la realitat del nostre passat, una visió que sempre ens ve condicionada per les característiques pròpies de la documentació fortuïtament romasa i, també, en no menor mesura, pel particular i tothora subjectiu punt de vista adoptat pels estudiosos.

Si pretenem d'esbrinar el nivell cultural de la Catalunya naixent, de la proto-Catalunya, ens caldrà, doncs, d'antuvi esquinçar l'espessa i pesada boira dels prejudicis que envolten la seva amagada realitat, tant la deguda als turiferaris aduladors com la procurada pels blasadors combatius; i haurem de conformar-nos amb les runes que el temps ha salvat: les tristes biblioteques majoritàriament perdudes i els polsosos diplomes suara esmentats, més nombrosos aquests, però nascuts amb una finalitat ben distinta de la de crear o transmetre cultura.

En números rodons, els llibres sencers o fragmentaris de tota l'alta edat mitjana catalana que han sobreviscut, amb prou feines deuen arribar als 3.000; mentre que aquest nombre ja és doblat sols pels documents conservats del període carolíngi. Però l'objectiu bàsic d'aquests diplomes era el de mantenir drets, assegurar propietats, gaudir de privilegis. Els minsos elements culturals de què són portadors els haurem de buscar mirant-nos aquests textos des d'un angle distint al de llur gènesi. I, potser així, també hi trobarem una mica de llum.

2. EL NIVELL CULTURAL DE LA PROTO-CATALUNYA

Considerant el conjunt d'aquests testimonis, ja es tracti de còdexs o de diplomes, com també d'inscripcions epigràfiques, naturalment, a primer cop d'ull se'ns posa a la vista una societat globalment analfabeta, il·letrada, àgrafa; que no vol pas dir, per necessitat, ignorant. La majoria de la població sabia altres coses: les més necessàries per a guanyar-se la subsistència, i el circumstancial esbarjo de l'esperit quedava confiat a la transmissió oral, també portadora de cultura; però, malauradament, la llunyania dels temps ha ensordit les nostres orelles al seu xivarri corrent

JESÚS ALTURO I PERUCHO

i xisclant per a poder adular-nos d'ella amb prou clara percepció. Per això ara ens referirem sols a la cultura escrita. A aquella que, aleshores, es basava en un sol llibre; ni que fos un llibre de llibres: la breu biblioteca continguda en la Bíblia, que, per aquesta raó, quan era completa, se la coneixia amb el nom de *bibliotheca* ja des del temps del seu gran traductor, Jeroni, sens dubte, el sant més geniüt que ha trepitjat mai la terra, però que, torsimany de Déu, el Pare celestial deu tenir-lo al seu costat més proper per la sinceritat del seu cor net i l'afany de la seva fe viva.

I és que tots els altres llibres que s'escrivien o es copiaven llavors, giraven entorn de la Bíblia. Els textos patristics que l'explanaven n'eren una continuïtat (àdhuc física en els prestatges de les biblioteques, quan aquestes existien, com en la de Vivarium); les lectures litúrgiques n'eren una part integrant; els codis legals, ja fossin de dret canònic com civil, s'hi inspiraven. I les obres d'autors clàssics eren estudiades a l'escola amb la finalitat sols pràctica i ancil·lar de servir d'eina per a aprendre millor la llengua en què a l'Occident es transmetien les «dulcissima uerba Domini», dictades per Déu mateix, en paraules d'Alcuí de York.

I en aquella societat teocèntrica, en què la cultura literària era a mans gairebé exclusives de l'estament eclesiàstic, el poble senzill, ineducat i indocte, participava d'aquesta cultura eclesial pel seguiment ininterromput que els clergues en feien des de l'administració del baptisme fins a l'extremunció. I aquest *vulgum pecus* era ensinistrat per mitjà de les eventuals catequesi i predicació, i per les imatges de la vida i passió de Jesús i dels seus sants fortuïtament representades en les esglésies parroquials i recontades en els relats hagiogràfics, uns relats que, tal com se'ns presenten, particularment en els passionaris (Fig. 2), havien d'ésser de molt punyent eficàcia per excitar l'ànima del poble a la més devota, ingènua i candorosa pietat.

La proto-Catalunya dels temps carolingis no ofereix cap gran nom a les lletres llatines. I això que venia d'un immediat passat no pas mediocre. En efecte, Hispània i les terres de la futura Catalunya en ella, durant el període visigot, donaren personalitats il·lustres a la literatura llatina, i els escrits de les pissarres visigodes (en ús als nostres Pirineus encara al segle IX) palesen àdhuc la pervivència d'una certa alfabetització social; minúscula, ben cert, però no inexistent. En realitat, aquest període serà vist i evocat com culturalment florent en els temps més decadents de la primera època carolíngia. Així ho feu, amb tota claredat, el segon bisbe de la diòcesi restaurada d'Osona, el septimà Ideler, que substituï el català Gotmar. En el sínode de Barcelona de l'any 906, presidit per l'arquebisbe Arnust de Narbona, Ideler, com és prou sabut, sol·licità per a la

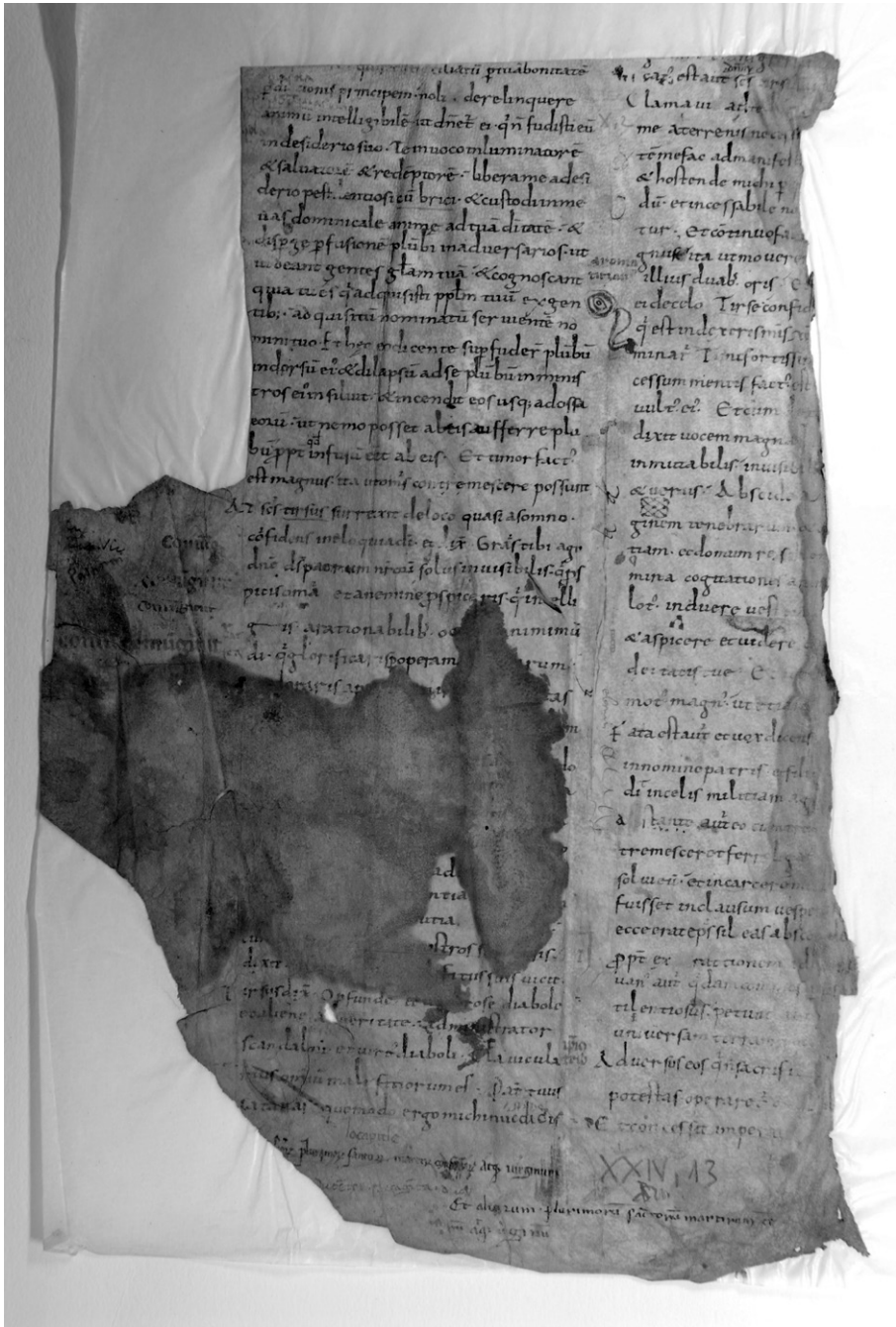

Fig. 2a. El canonge Eiximèn de Vic copià un passioner cap a l'any 950. Vic, ABEV, AC, frag. XXIV-13. © Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic.

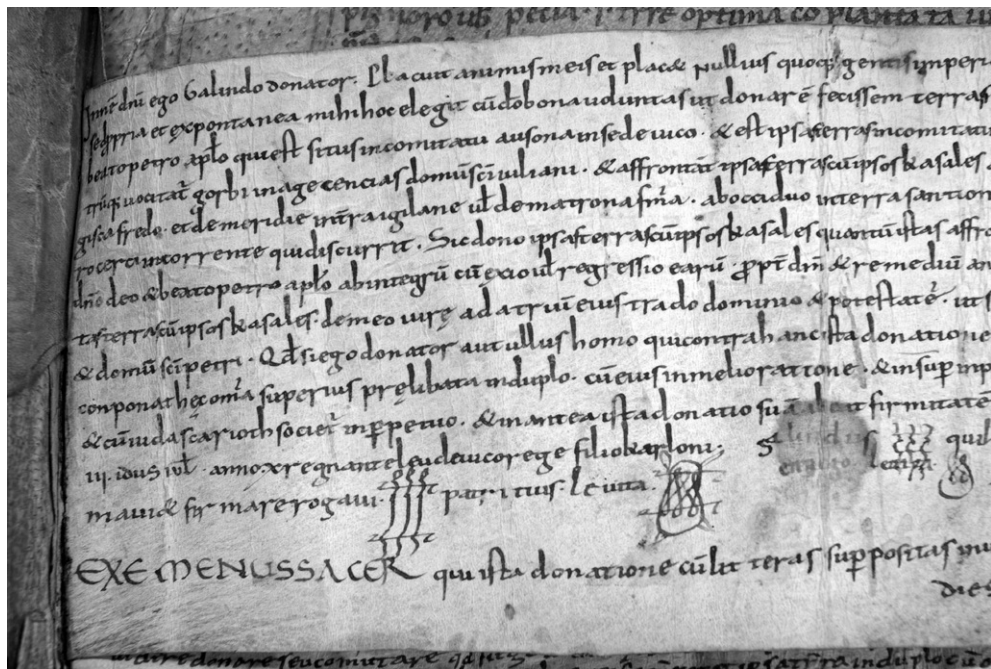

Fig. 2b. Vic, ABEV, cal. 6, núm. 620. © Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic.

seva diòcesi l'exempció del tribut d'una lliura de plata a la susdita arxidiòcesi, i, en el seu bell parlament, digué: «Cum priscis temporibus tota Hispania atque Gotia sacris insisteret erudictionibus et uernaret clero atque fulgeret aecclesiis Christo dicatis, inter reliquas ipsa quoque Ausonensis Aecclesia nobilis habebatur».³

Certament, l'Església visigoda brillà per l'erudició dels seus bisbes i eclesiàstics. Tanmateix, després de la irrupció sarraïna al nostre terror, encara que continuarà havent-hi transmissió de cultura literària i escolar amb majors o menors dificultats, segons els moments i els llocs, tal com demostra la còpia ininterrompuda de còdexs i llur circulació, hom constata la pràctica desaparició

3. «Quan temps era temps i Hispània sencera i la Gòtia estaven consagrades a la sagrada instrucció, i florejaven refflorint el seu clergat, i resplendien enmig de les esglésies dedicades a Crist, entre les altres també l'Església d'Osona era tinguda en gran mèrit». ALTURO, Jesús; ALAIX, Tània (2021). *El canonge Adanagell de Vic (ca. 860-925), llavor de noves semences: la cultura a la Diòcesi d'Osona en els primers temps carolíngis*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 193-198.

de creació literària. I, sobretot, sembla apagar-se el pensament teològic; el més important d'aleshores.

I el motiu en fou l'envaïment sarraí? És ben veritat que les escomeses bèl·liques que comportà l'entrada musulmana no contribuïren a la necessària pau espiritual per a la serena reflexió i la maduració del pensament. Però diria que la causa principal d'aquest abandó de l'especulació sobre els temes més transcendents fou degut, sobretot, a la contundent reacció de Carlemany, que, ajudat del seu cercle palatí, acabà de soca i arrel amb la dissensió teològica manifestada al bisbat d'Urgell i encapçalada pel seu bisbe Feliu.

Naturalment que em refereixo a l'adopcionisme. I és que Carlemany no volia dissidències, no estava disposat a consentir divisions, i, més encara, l'esverava la possibilitat d'un cisma en els seus territoris. I ho va deixar ben clar, fent retornar la clerecia dissident a la fidel ortodòxia *uelis nolis*. Com també, per les mateixes raons d'assolir una més sòlida i conjunyida unitat del seu imperi, feu costat al papa en la difusió d'una litúrgia uniforme i general, i, per idèntics motius, afavorí la substitució de les variades grafies precarolines per una nova i unificada escriptura, l'anomenada en honor seu carolina, que encara perviu en els nostres dies sota la modalitat imitativa humanística, i no sense interès polític ajudà també a millorar el coneixement de la llengua de cultura, el llatí, així com a expurgar d'errors de còpia les Escripures Sagrades.

D'aquí, principalment, que, al meu albir, la creació literària dels *homines scholastici* de la Catalunya carolíngia fos minsa. Quasi insignificant. Per la contorbació social d'un ambient bèl·lic, sens dubte, però, sobretot, per por a la censura i condemnaió per part de l'autoritat sobirana. Per por, en definitiva, a l'expressió del lliure pensament, per que crec endevenir àdhuc en la particular insistència amb què la documentació urgellesa sembla evocar el nom de la santíssima Trinitat en l'inici del protocol. Car hom diria que els eclesiàstics d'Urgell volien deixar ben clara llur acceptació de la doctrina oficial de l'Església i la voluntat de redimir-se de l'heretgia de què s'havien entacat.

Però que no hi hagués pensament teològic propi, exposat, conservat i difós per escrit, no vol pas dir que les discussions teològiques no pervisquessin en l'ambient més limitat dels monestirs i de les catedrals sota la supervisió ortodoxa dels respectius prelats. De fet, la documentació ens procura algun rar testimoni d'aquesta activitat discursiva. Quan l'estiu de 898, probablement un 23 de juliol, l'abadessa Em, de Sant Joan de Ripoll, visità el bisbe Gotmar de Vic, el trobà a la catedral tractant amb els seus canonges sobre el millor i més idoni

regiment de la diòcesi, però també discutint entorn d'una qüestió tan actual des del punt de vista teològic com la de la misericòrdia i clemència divines. Els nostres eclesiàstics, doncs, no sempre estaven ocupats en la compra i venda de vinyes, com semblaria deduir-se del recompte de la documentació pervinguda.

Els còdexs que van circular pel nostre país en els temps carolingis denoten certament els interessos culturals dels pocs lletrats del moment. Ja hem vist quin era el llibre principal, però afegim-hi ara que els comentaristes bíblics preferits d'aquest període eren els habituals del moment: sant Agustí, sant Jeroni, sant Ambrós, sant Isidor, sant Gregori, Beda el Venerable.

D'altra banda, la major o menor puresa de les còpies autòctones dels còdexs, al costat dels textos de creació pròpia, en el cas que ara ens ocupa, majoritàriament les parts no formulàries dels diplomes, ens poden mostrar també el nivell cultural de les persones escolarment instruïdes. I, en aquest punt, la formació rebuda quedarà reflectida en la perícia cal·ligràfica assolida, i en el domini gramatical i, eventualment, estilístic aconseguit.

I, sota aquest punt de vista, si comptem els textos portadors d'elements culturals, siguin aquests d'ordre gràfic o gramatical, estadísticament, els destacats, són una immensa minoria. Hom diria, doncs, que estem davant un erm cultural, senyorejat per uns escrivans que escrivien, majoritàriament, de manera molt desgavellada i matussera, amb poquíssim respecte per la gramàtica i, en aparença, quasi nul coneixement de la retòrica. I, en alguns casos, àdhuc trobem eclesiàstics semialfabetitzats. No resulta difícil, en efecte, d'identificar clergues i monges que declararen no saber escriure. Perquè no oblidem que, en el sistema escolar altmedieval, de primer s'aprenia a llegir i sols en una segona fase a escriure; i no tothom arribava a aquesta segona etapa. De fet, sols ésser pràctic en la lectura ja permetia de participar en l'ofici diví, àdhuc de celebrar missa i d'administrar els sagraments; això, si hom disposava dels llibres litúrgics pertinents, subsidiàriament substituïts per la memòria del que s'havia après a l'escola. Però la memòria sempre és làbil.

Tot amb tot, la majoria d'eclesiàstics estaven plenament alfabetitzats i ensinistrats en la lectura i en l'escriptura (Fig. 3). Però no tots tenien les mateixes capacitats, ni tots havien estat formats en les millors escoles catedralícies o monàstiques, sinó també en les més senzilles parroquials. I, alguns, com els clergues de l'antiga diòcesi d'Osona, aquesta sí desapareguda com a conseqüència directa de les cavalcades dels sarraïnes, i afectada encara després per la revolta d'Aissó, àdhuc hagueren de subsistir culturalment i cultural sense l'aixopluc

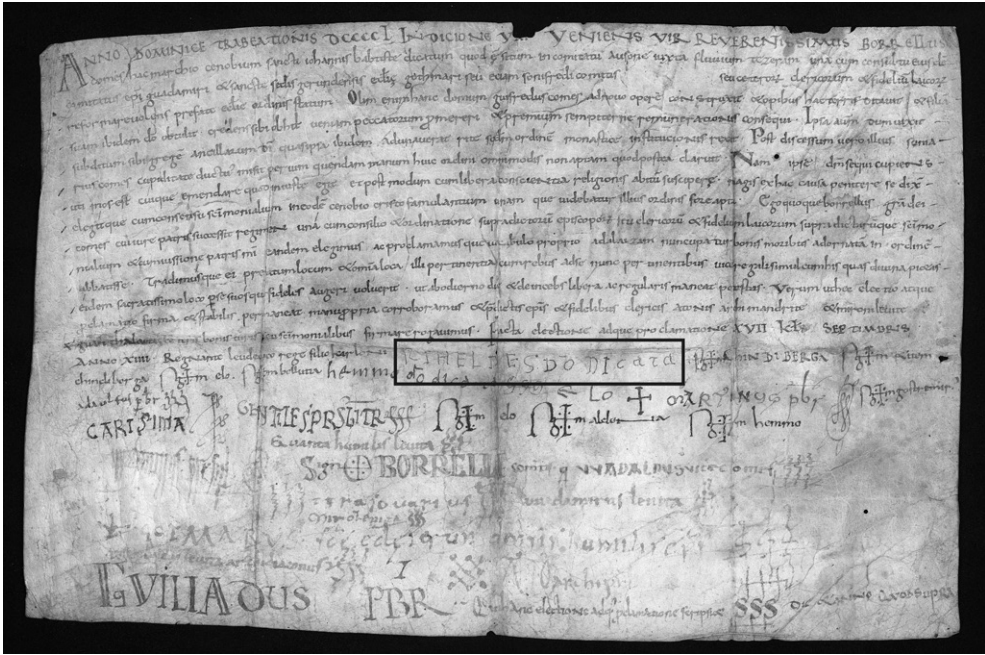

Fig. 3. Riquell, una monja lectora del segle x. Barcelona, ACA, Cancelleria, Sonifred, perg. 39.
© Arxiu de la Corona d'Aragó.

d'una seu pròpia. D'aquí l'inicial endarreriment cultural. La cultura osonenca sols es posarà al nivell de la de les altres diòcesis catalanes a partir de les darreries del segle x.

Però enmig d'aquest aparent ermàs hi havia alguns brots verds. Escriuans de bona lletra i de clara expressió, àdhuc competents en l'art d'una certa elegància literària; particularment preuable quan aquesta naixia de la senzilla naturalitat. L'estil afectat d'un Mir Bonfill, tan amant del *trobar clus*, l'enlluernava principalment a ell mateix. Perquè, de fet, ell, orsià com era, no escrivia per als altres. Deixem-lo, doncs, ara al marge, i fixem-nos en un altre bisbe, quasi un segle més antic que ell, però molt més modern d'esperit i de criteri literari: l'esmentat Ideler.

El seu parlament en el sínode de Barcelona és una autèntica peça literària, escrita amb molt bon gust en la versió original. Llàstima, però, que, en general, els editors hagin estat poc escrupolosos en la presentació del text, i s'hagi arribat a interpretar com un sobrer *aduc* el verb principal *adiit*, error greu que ensorra,

JESÚS ALTURO I PERUCHO

ell sol, la solemne construcció d'un dels paràgrafs centrals del discurs. O on una puntuació insensible i sorda al *cursus* rítmic aniquila la seva suau musicalitat.

Però fixem-nos ara com un bisbe prudent i reflexiu, bondadós i sagaç, culte i eloqüent, per bé que de salut corporal fràgil, era capaç de fer del preàmbul del seu testament una autèntica oració, plena de fervent pietat, i demostrativa també d'un ànim fort i veritablement sofert.

Dum unic[a uita no]n uenit, cum in hac uersatur mortali carne et erumnosa, adque caducam deducit uitam, ut mente pura totaque sollicitudine ad illam anelare festinet, que nullo termino quoangustatur nec fine concluditur, mihi quoque, indigno Idelcherio, Ausonensi episcopo, diu in infirmitate corporis laboranti, uisum est trementer hac suspiriose criminum meorum facinora lacrimabiliter flere, et pro eo, quod sint innumera, toto mentis affectu lugere, ut, quia in nullo bonitatis mee exigunt merita, peto ut aeterni Regis succurrat clementia.

Nunc ergo de omnibus que male gessi et de bonis que neglexi, propitio Deo, me culpabilem reddo et omnium iniquitatum mearum scelera profiteor, recolens illud psalmographum:

'Delictum meum cognitum tibi feci et iniustitiam meam non abscondi'.

Penitet ergo me male egisse. Tibi ueniam peto, misericordissime Deus, qui non uis mortem peccatoris, sed ut conuertatur et uiuat. Non enim repperis digna ut iustificeris, sed, si adtendis neglecta, magis inuenis ut damnes. Meum itaque fuit, o infelix ego, peccare; sed tuum est, o piissime Redemptor, misericorditer dimittere. Et si pro meis reatibus dignus sum mortalem excipere poenam, tua tantum miseratione credo saluari et uel ultimam in domo tua habere portionem.⁴

4. «Mentre no arriba la veritable vida, la que és caduca transcorre en carn mortal i miserosa, però, quan aquesta decau, cuitem d'anhelar de bona ment i amb tota sol·licitud aquella que no és constreta per cap terme ni queda rematada per cap límit que li posi fi. I també a mi, indigne Ideler, bisbe d'Osona, que, des de fa força temps, treballa per posar remei a la malaltia del cos, m'ha semblat, amb tremolines i sospirs, que havia de reconèixer, plorant i llagrimós, les meves culpes, i per aquest motiu, atès que són tan multiplicades, me'n planyo amb tota l'afficció de l'esperit, i, per tal com els mereixements de la meua bondat en res no són prou a exonerar-me, demano socors a la clemència del Rei etern. Així doncs, de tot el mal que he comès i de tot el bé que he deixat de fer, amb el favor de Déu, me'n sento culpable, i m'acuso de la perversitat de totes les meves accions iniquès, tot rumiant el salm que diu:

Tanmateix, amb major freqüència, el missatge flueix feréstec, fora de les coordenades directrius de la gramàtica, i no per això deixa de fer-se prou entenedor. Com un relat de l'any 933, escrit per Borrell, canonge de Vic, en el qual explica les circumstàncies de la compra d'un esclau que havia perdut la condició de persona lliure per un crim comès, al qual el comprador concedí la llibertat. Es tracta d'un exemple de llatí col·loquial, pràctic, sense miraments estilístics, ni tan sols gramaticals. Aquí la gramàtica no sembla acadèmica, tot i que el missatge s'entén perfectament. I, aquesta agramaticalitat intel·ligible, de fet, no sols és pròpia de la majoria d'escrivans, sinó fins i tot dels més reputats, com del prolífic levita i jutge Bonsom, un evident escriptor vocacional. Per tant, aquesta generalitzada manera de fer, es deu sempre a ineptitud i a incultura?

Aquí potser cal una petita explicació sobre la naturalesa del llatí medieval. Ja en altres ocasions he definit aquesta modalitat de llatí com aquella que apareix quan desapareix el llatí vulgar, transformat aquest en alguna de les llengües romàniques. És a dir, que el llatí medieval no era una llengua natural, apresada al si de la família, practicada en la quotidianitat de la vida corrent, i, eventualment, perfeccionada a l'escola. Era una llengua artificial, adquirida sols a l'escola i practicada, sobretot, a nivell escrit. Sobretot, però no exclusivament. Perquè el llatí medieval també era una llengua parlada. La docència escolar, almenys la del nivell mitjà i superior, sens dubte, era dictada en llatí. A les mateixes reunions sinodals, particularment si hi participaven eclesiàstics de parla diferent, aquests recorrerien a la *koiné* de cultura.

I com a llengua d'ús, ni que fos d'un ús artificios, emprava, com totes, diferents registres, característica que convé tenir ben present. El mateix Ciceró no parlava com escrivia. I no escrivia igual quan redactava un tractat filosòfic o de retòrica, o quan preparava un discurs, que quan adreçava una lletra al seu germà.

»“T'he fet conèixer la meua falta i no t'he amagat la meua injustícia”.

»Em peneixo, doncs, d'haver actuat malament. I et demano perdó a tu, misericordíssim Déu, que no vols la mort del pecador, sinó que es converteixi i visqui. Car no has trobat cap bona obra en mi per la qual mereixi la teva absolució; i, en canvi, si et fixes en el que he negligit, hi descobriràs molts més motius per condemnar-me. Pecar, oh infeliç de mi, ha estat cosa meua; però perdonar, oh piíssim Redemptor, és propi de tu. I, si bé per les meves culpes soc mereixedor de patir la pena més greu, crec que, només per la teva misericòrdia, seré salvat i obtindré l'últim racó a casa teua». ALTURO; ALAIX (2021). *El canonge Adanagell de Vic (ca. 860-925), llavor de noves semences: la cultura a la Diòcesi d'Osona en els primers temps carolingis*, op. cit., 117-119.

I els nostres escrivans semblen actuar de semblant manera. No aplicaven el mateix zel quan posaven per escrit una simple compravenda que quan s'adreçaven a un arquebisbe per demanar-li l'aprovació de l'ordenació d'un nou bisbe electe, o quan redactaven l'acta de l'elecció abacial d'un nou superior o nova superiora.

I diria que aquesta certa familiaritat que els *homines scholastici*, entre ells els escrivans, naturalment, tenien amb el llatí parlat podria explicar que l'escriptura dels documents, ajudada encara per la memorització dels formulismes, es devia realitzar sovint a raig fet en tauletes encerades, sense el mínim esforç compositiu. Perquè el text havia d'ésser certament perdurable com l'acció jurídica que transmetia, però els documents més habituals no eren escrits per a exhibir-se davant presumibles lectors d'alta posició o representants de l'aristocràcia intel·lectual, davant els quals calia quedar bé. Per tant, no estava justificat altre esforç que el gràfic, la inevitable tasca de posar l'acció jurídica per escrit.

I, òbviament, aquest llatí més casolà no s'emprava, de consuetud, amb vista a facilitar-ne la comprensió als protagonistes de l'acció jurídica, que, majoritàriament, eren il·letrats. La seguretat dels termes en què quedava reflectida l'acció jurídica que aquests protagonitzaven els venia donada per la lectura explicativa o traduïda del text que, sens dubte, els faria el mateix escrivà, una lectura feta també en presència dels testimonis, que després signarien el document, en general, de manera heterògrafa per manca d'escolarització.

D'aquí que, per facilitar possiblement els susdits aclariments, per avançar el que ells mateixos haurien d'explicar en pla, els escrivans empressin de vegades mots com *torrent*, per exemple, ja en català, simplement per recollir d'antuvi la terminologia més usual als voltants que haurien de fer servir en llur explicació; no pas per incompetència. De fet, és possiblement per aquesta voluntat d'aproximació a l'ús quotidià de l'entorn que els primers noms romànics escripturitzats siguin precisament els dels topònims menors. Perquè pintaven més al viu el paisatge als ulls o, millor, a l'oïda dels habitants del terme. Per a la gent de la contrada, el nom llatinitzat dels seus paratges habituals se'ls hauria fet del tot estrany i desconegut; *Rupes alba* sona molt diferent de *Queralb*. El mateix podem pensar per a un nom tan habitual i referencial com església, escrit *eglesia*. No és imaginable que un eclesiàstic ignorés que el nom llatí era *ecclesia*. Com costaria de creure que un prevere no sabés que 'fossar' en llatí es deia *cimiterium*.

Amb tot, no hi ha dubte que l'estil rebaixat, que fins i tot podia arribar a l'error gramatical, també es podia donar per ignorància. Quan l'any 919 l'escrivà Ildric, el primer prevere conegut de Llinars del Vallès, emprà el mot *armenta* en comptes d'*eramenta*, no podem trobar-hi altra explicació que el seu insuficient domini d'un lèxic que, mal après, el conduí a confondre dos mots quasi homòfons, però de significat completament distint. Per això, quan aquest mateix escrivà usa el pretèrit plusquamperfet *habebam uenditum* no ho puguem atribuir a una voluntat de fer-se més planer, sinó a un simple calc de la construcció verbal romànica per desconeixença de la forma clàssica.

L'error també podia venir per altres causes, com la dislèxia. Un exemple d'aquesta mena ens el procura l'escrit d'un prevere barceloní del segle IX, Ibirol, l'existència del qual prova, d'altra banda, que la seva dificultat en lectoescriptura no era pas un impediment per a esdevenir sacerdot i escrivà (Fig. 4). Un altre dislèctic identificat fou el vigatà Landoer del segle X, deixeble directe d'Adanagell de Vic, que, com ell, també esdevingué canonge malgrat les seves dificultats d'expressió escrita. O un sacerdot urgellès de nom Ramon, aquest del segle XI.

Per tant, al meu parer, el llatí diplomàtic o documental va ser sovint respecte al llatí medieval el que el llatí vulgar era en relació amb el llatí clàssic. I aquesta observació enllaça amb la qüestió de l'escripturització primerenca del català. Com s'hi va arribar i per què?

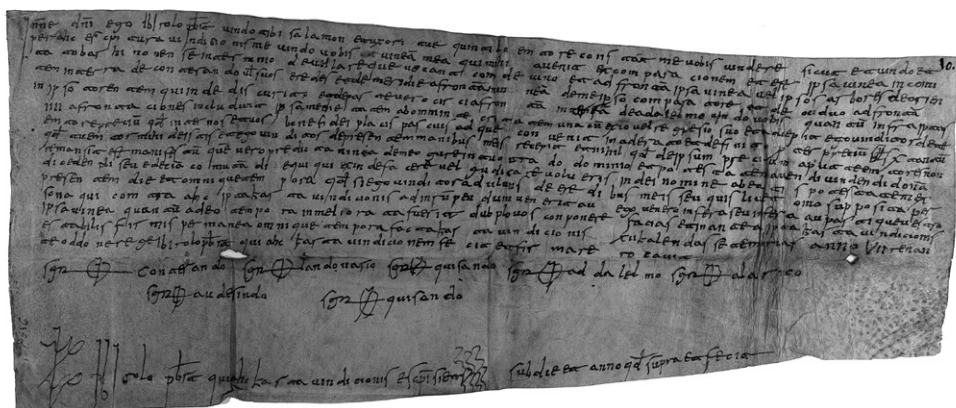

Fig. 4. El prevere Ibirol, autor jurídic, redactor i escrivà, 21 d'agost de 894: un dislèctic del segle IX. Vic, ABEV, cal. 9, episc I, núm. 10. © Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic.

3. L'ESCRITURITZACIÓ PRIMERENCA DEL CATALÀ

La llengua té diversos registres, tal com he dit. I el llatí podia manifestar-se en una folgada vestidura de cada dia, o endiumenjat en vestit de festa. Quan els escrivans volien mantenir el to d'un llatí elevat i mostrar-se, alhora, deferents amb els lectors (i intèrprets per a oïdors), havien de recórrer de vegades a la incorporació textual de glosses explicatives que apropessin llur llenguatge a la parla més quotidiana per a fer-lo més intel·ligible. Aquest cas, el constatem, per exemple, en el privilegi que el rei Lluís el Pietós adreçà als barcelonins i terrassencs, on l'escrivà no renuncià a l'ús del mot clàssic *excubias*, però, assenyadament, l'explicà per l'usual 'guaites': *excubias quod usitato uocabulo waitas dicunt*.

I ni cal dir que aquesta explicació no anava pas adreçada directament als rústics: un analfabet hauria tingut la mateixa dificultat davant la paraula escrita *excubias* que amb *waitas*, perquè no llegiria ni l'una ni l'altra. L'escrivà del document original devia inserir la glossa, adreçant-la a col·legues seus llunyans i molt possiblement desconeguts i, per tant, de nivell cultural incert, als quals era prudent de facilitar llur necessària tasca explicativa oferint-los ja en el mateix original un mot alternatiu de significat més planer, al qual podien recórrer en la seva explicació. Car aquests intermediaris llunyans havien de suplir el redactor de l'original en la seva tasca de traducció o d'explicació del contingut documental per tal que els receptors il·letrats entenguessin el missatge. I, efectivament, si un intèrpret els explicava el contingut de l'escrit, en sentir *waitas* i no *excubias*, tothom sabia perfectament de què hom parlava.

I, naturalment, sempre hem de tenir en compte la individualitat, la personalitat, la capacitat, la formació i la voluntat dels qui escrivien. Al capdavall, la generalitat és només una suma de singularitats.

Per tant, se'ns planteja la qüestió de si la gradual escripturització d'un llenguatge de major proximitat, si l'aparició dels primers testimonis en català, si aquest llarg camí cap a la normalitat lingüística, es deu a ignorància dels escrivans, com majoritàriament hom pensa, o és fruit d'un procés cultural evolutiu. Per part meua, soc del parer que, malgrat pensar que tots aquests elements deuriem contribuir, ensems, al triomf final de l'escripturització de la llengua corrent, general i ordinària, la causa primera era la ignorància no dels emissors dels escrits, sinó dels receptors. I crec, a més, que els mots primers escrits en català, conscientment o inconscient, però sobretot per la voluntat de simplificació dels escrivans i, en menor mesura, també per insuficient formació d'aquests,

anirien donant presència escrita i visible a la nova llengua i, sobretot, evidència d'aquesta possibilitat.

Però s'ha dit, i es continua insistint, que justament aquests primers testimonis escrits del català sorgeixen de primer moment en els territoris menys romanitzats i menys cultes. També s'ha dit, i es continua dient, que el llatí medieval no era prou a expressar els nous conceptes del món feudal.

Una cosa és clara: la força del novell català s'anirà obrint pas entre el tradicional llatí molt de mica en mica. Serà un procés molt llarg, si pensem que el català ja estava format al segle VII i, per a alguns, entre els quals em compto, abans i tot, sense necessitat ara de remuntar-nos als escrits de sant Pacià, on trobem ja l'expressió *si placet* per a 'si us plau' o l'adverbi *subinde* per a 'sovint', entre altres formes lingüístiques on sembla bategar el català en gestació.

Però caldrà esperar el segle IX per a identificar amb assiduitat alguns mots escrits en català o expressions pseudollatines que n'amaguen d'altres de ben catalanes (pensem en les habituals formes *omni tempore* per a 'totstemps' o *sine ingenio* per a 'sense engany').

I caldrà esperar l'onzena centúria per a llegir les primeres frases completes en la nostra llengua. Villanueva en va trobar una de primerenca: «magister meus no uol me miras, nouell», que datà entre els segles X i XI, per bé que cal pensar més en aquesta darrera centúria que no pas en la primera. I encara vindran les convinences i els juraments de fidelitat, que recollien al peu de la lletra els pocs mots o breus frases que, en català, devien repetir textualment els senyors i els vassalls que s'obligaven mútuament a un pacte de lleialtats sota jurament. Aquí el català podia ésser més necessari per a posar ben en clar els compromisos adquirits sense deixar cap possibilitat de justificar-ne l'incompliment al·ludint ignorància a causa d'haver-los jurat en una llengua incomprendible.

No sorprèn, doncs, que els primers textos llargs en català siguin, primordialment, de contingut jurídic. Ni que sigui la traducció del *Liber iudicum* un dels més antics, si no el més antic de tots. O les susdites convinences i els juraments, o àdhuc els memorials de greuges, en els quals les queixes per afronts convenia que també fossin perfectament compreses sense poder invocar tampoc desco-neixement per ignorància, sobretot si anaven adreçades a laics.

Però tornem a parlar de les necessitats dels usuaris, no dels escriptors. Certament, no es recorria en aquests casos a l'escriptura en català per insuficient coneixement del llatí per part de qui escrivia, sinó per a servir millor els interessos dels receptors. Com aquest serà també el motiu pel qual les cèlebres Homilies

d'Organyà siguin una traducció a la sola llengua que podien comprendre els feligresos laics del lloc, que ja abans d'aquesta traducció, sens dubte, eren catequizats i escoltaven els sermons en la llengua vernacle.

I aquests textos apareixen primer i en major nombre a les terres pirinenques no pas per cap dificultat dels seus escrivans a expressar en llatí els nous conceptes de la nova societat feudal. Basti llegir la munió de convinences urgelleses del segle XI redactades totalment en llatí. Basti llegir la memòria de queixes dels canonges de la Seu contra Hug Mir del segle XI, tota ella redactada en un llatí fluid. Basti llegir el jurament de fidelitat de l'ardiaca Guillem als comtes Ramon Berenguer I i Elisabet, tot en llatí. Ni era, ni havia d'ésser, l'ús del llatí un entrebanc per a la majoria d'escrivans de la proto-Catalunya. No tenim, a més, l'exemple, no gaire llunyà, del gran Ramon Llull, constant creador de neologismes llatins? Àdhuc, en els nostres dies, no podem veure com una llengua tan ben formada i amb l'extraordinària potència expressiva del llatí no mostra cap impediment per a explicar les novetats del món actual, com ho confirmen els informatius d'algunes ràdios europees? És clar que ara parlem del nord enllà, on diuen que la gent és neta i noble, culta, rica, lliure, desvetllada i feliç...

A més, el nivell cultural del bisbat de la Seu d'Urgell al segle VIII queda més que provat per l'esmentada presència del bisbe Feliu, més que evident per personatges culturalment tan rellevants com Ermengol Bernat, més que justificat per una biblioteca d'autors clàssics tan ben proveïda com la de la catedral d'Urgell.

De fet, la continuïtat urgellesa del bon nivell cultural d'època visigoda, queda encara reflectida en el primer document original d'origen català conservat d'època carolíngia. Em refereixo, és clar, a una compravenda del 15 d'octubre de l'any 815 curosament guardada als arxius del Bisbat d'Urgell. L'escriptura d'aquest diploma és esplèndida, executada en la difícil variant de la visigòtica cursiva; però cursiva sols per l'origen genètic del tipus, no pas per la seva execució, car, una vegada cal·ligrafitzada, aquesta cursiva elegant havia d'ésser necessàriament de realització lenta pel seu virtuosisme i refinament. I aquesta escriptura denota per ella mateixa un alt nivell gràfic del copista, que alhora l'acompanya d'un bon llatí; per la correcció gramatical i àdhuc per l'estil, qualitats que *proh dolor!*, manta vegada, han quedat ocultes per indolència dels editors (sovint sols transcriptors i encara poc curosos). Sense entrar en detall, fixem-nos només que, a la línia 8, hom ha preferit en general de llegir-hi *de presenti*, però, a l'original, hi diu *ex presenti*, tal com el mateix autor escriu a la primera línia. Hom podrà argumentar en descàrrec que tant una forma com l'altra

signifiquen el mateix. I és veritat. Però, canviant la lectura realment escrita, a més de traïr l'original i la voluntat de l'autor, anul·lem l'elegància de l'expressió.

A la línia 9, hom llegeix en gairebé totes les transcripcions *de meo iure in tua trado dominatione*. Però, a l'original, hi diu ben clarament i inequívoca *de mea iure in tua trado dominatione*. El significat aquí ja varia un xic, però, sobretot, és l'estil el traït de nou, juntament amb l'exactitud textual. «Del meu dret ho passo a la teva senyoria» no és tan ben treballat com «de la meva senyoria a dret ho passo a la teva».

A les línies 14, 16 i 18 no hi diu, com transcriptors discordants volen, *uindictionis*, lectura que pot dur a engany als lingüistes en llurs possibles deduccions, sinó *uinditionis*, mot escrit amb la típica te en forma de beta invertida tan característica per transcriure el valor sibil·lant de la síl·laba *ti*.

La reconstrucció textual d'una part de la darrera línia del text, també hom ha preferit de fer-la amb aquests mots: *qui anc cartam uindictionis scripsi*, però les paraules emprades anteriorment pel mateix escrivà fan pensar més aviat en la fórmula *qui anc scriptura uinditionis scripsi*.

I, per últim, el nom de l'escrivà. Tothom hi ha llegit fins ara *Benedictus*, i, atesa tanta unanimitat, potser és la lectura correcta, però a mi, honestament, em sembla veure-hi *Honestus*, entre d'altres raons perquè la suposada be inicial em sembla impossible.

Però no pretenc pas d'entrar en discussió ara sobre lectures que s'aparten de l'original (i que arriben a afectar greument el contingut semàntic); no acabariem pas en dies. Simplement, pretenc ressaltar la conveniència del màxim mirament paleogràfic i la més gran cura filològica en les edicions (i àdhuc transcripcions) dels textos, siguin aquests literaris, paraliteraris o infraliteraris, per tal de poder arribar a conclusions justes i segures en tots els camps del saber. Aquests textos no van adreçats sols a historiadors; però també ells es mereixen edicions fiables.

D'altra banda, pensar que les contrades pirinenques no foren tan romanitzades com altres no deixa d'ésser inexacte perquè la més pregona romanització fou deguda no tant al rastre i a les petjades de les legions romanes com a l'empremta romana per l'evangelització. No cal sinó comptar els campanars que encimbellen encara més els cims del Pirineus per a adonar-se que la cristianització fou exitosa.

I per traduir del llatí al català el *Liber iudicum*, per traduir del provençal al català les Homilies d'Organyà i per compondre un text quasi complet en català, i conservat en original, com ho fou el memorial de greuges del senyor

de Caboet, calia saber molt llatí i molt català. Ja he avançat la hipòtesi, ara com ara mera hipòtesi, que la traducció del *Liber iudicum* (que fossin dues les traduccions no em sembla gens probable) es feu cap a la fi del primer terç del segle XI. I, per tant, és gairebé obligat de pensar que l'autor d'aquesta traducció o el coordinador d'ella, si la tasca fou, com crec, col·legiada, s'ha de veure en un jutge tan il·lustre i tan renomnat no sols a Barcelona, sinó arreu dels territoris catalans com Ponç Bonfill Marc. Però, de moment, aquest nom és sols una mera conjectura, per bé que espero de poder confirmar-la amb l'ajut i col·laboració eficaç de Tània Alaix. Ara com ara, l'únic que tenim segur és el nom de l'autor del memorial de greuges del senyor de Caboet: el cultíssim Ramon de Cabó, que corrobora amb el seu nom i obra el que aquí he dit, i a qui, a dia d'avui, no crec que se li pugui negar el títol honorós de Patriarca de les Lletres pàtries (Fig. 5).

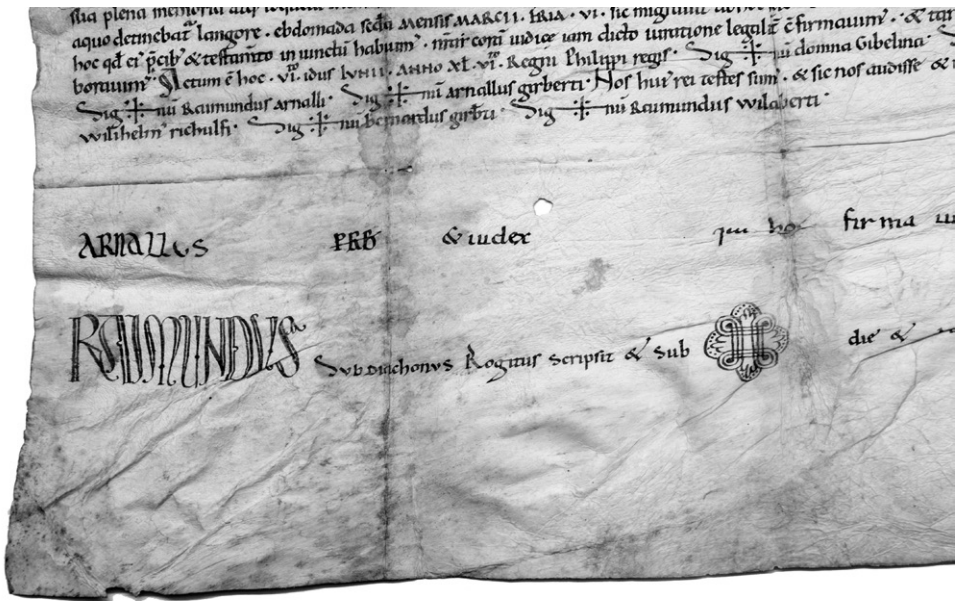

Fig. 5. Signatura autògrafa del sotsdiaca Ramon de Cabó en el testament sacramental de Guillem Guitard de Caboet que posà per escrit el 8 de juny de 1106. La Seu d'Urgell, Arxiu de la Catedral d'Urgell, Fons de Caboet-Castellbò, perg. 2bis. © Arxiu del Bisbat d'Urgell.